

56f; 86 2,1857,167; (21) 488f 3,62f; 830 efterslet 1890,228 (smædeviser); 342 8,1914,117; (22) 760 504; (23) 228e 2,100; (24) 182 1,335; (25) 43 1,1780-81, 217-30; 608 6/1 1791,74-78; (26) 322 9,1806,118-24, 126-28; 194 ny rk. 1,1808,165f; (27) 189 4,1820,157, 301; (28) 488f 3,66,227; 328g 56,51f; 328 1,115; 305 69; (29) 653 1802.2,181f; (30) 825 70f jf. 57b 2,1810, 107 (VJyll.); (31) 760 160,259; H.C.Andersen, De to Baronesser (1848, Ærø); (32) 1005 4/7 1925; 674 9 jf.25; (33) 754e 54; 582 131f (Vardeegnen); (34) 257 3,1905,20ff; (35) 865 59f; (36) 739 2,1800,179f; 653 3,1803,299-301; 182 1,1803,10f og 5,1805,361-67; (37) 322 1806,87f jf.239,282f,329f,412-15; (38) 675 12,1810,50-61; (39) 57c 2,1812,107; (40) 568 455; (41) 488g 3,182; 328 112; 328c 20; (42) 378 14,1922, 51,53; (43) 57 2,1803,205; (44) 675 6,1805,396f, 399f og 7,1806,200,370 jf. 10,1807,88-93; (45) 57c 1, 1808,276; (46) 675 11,1810,382; (47) 516 5,1816,262 og 6,1817,91f; (48) 102 178; (49) 207 32; (50) 345 1844,148; (51) 514 1849,2ff; (52) 941 33; (53) 634 12206; (54) 512 1897,44f,56f; (55) 328f 2,129.

LÆGEMIDLER

Rå revne kartofler lagt på panden stiller hovedpine (Frøbjerg Fyn 1800-t; 1), varm kartoffelgrød bruges som omslag mod fodsved (2). Spiser man kartofler langfredag, får man resten af året god fordøjelse (NJylland; 3). Vandet, hvori kartofler er kogt med eller uden skræl, drikkes mod kolik (4) og nyresten (VLolland; 5), galdesten (NFyn; 6) og gigt (7), de svækkede lemmer bades dermed (8) eller pålægges kogte mosede og brændvarme kartofler (9). De har været en alm. tro, at en kartoffel båret i lommen eller syet i bukskerne modvirker gigt og tandpine (10), sml. hestekastanie bd. 3 s. 10f.

Smertende håndled bades med varmt kartoffelvand (1900; 11). Klog kone ved København rådede kvinde med dårlige ben til at ligge på ½ tønne kogte og endnu varme kartofler (4).

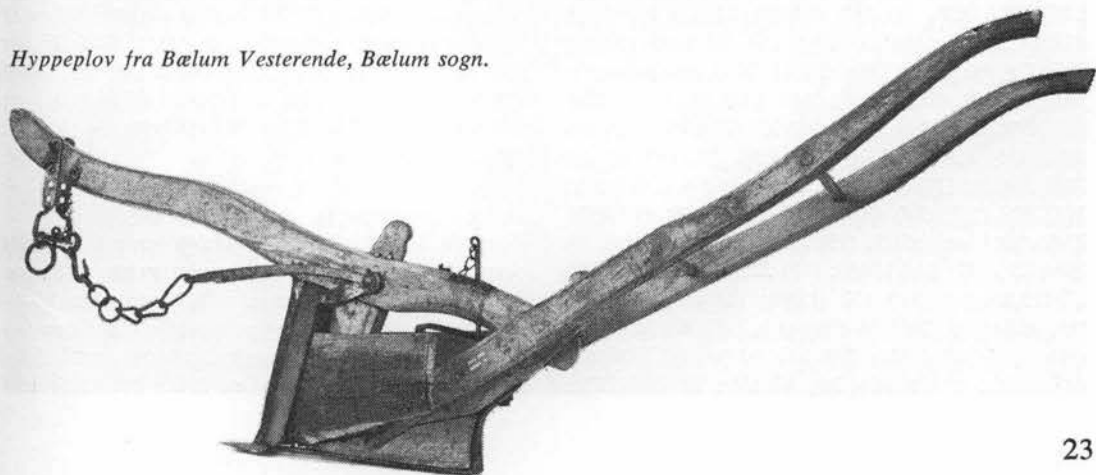
Dekokt af knolde eller blade drikkes for kirtel-syge (SVJylland o. 1900; 12).

Frosne lemmer bades med afkog af uvaskede kartofler (13), pålægges rå skiver eller kartofler revet i koldt vand (14). Nældefeber, udslæt, gnides med overskåret kartoffel for at stille kløen (15), på udslæt lægges kartoffelmel udrørt i fløde (Langeland; 16) og kartoffelmel blandet med tran på skorpede hænder (17). Hudløse steder, især på spædbørn, drysses med kartoffelmel (18), rød og øm hud gnides med overskåret kartoffel (NLangeland o. 1900; 16). Også skoldsår er blevet behandlet med kartoffelmel (4) og skiver eller revne rå kartofler (19), samme på brændte fingre (19b) og bistik, så hævede de ikke (20) og brandsår (1780ff, alm.; 21).

Vorter og ligtorne gnides med overskåret kartoffel (22), som er stjålet (Sød Sønderjylland; 23) eller fundet tilfældigt (Dybbøl; 24), denne kastes derefter for svin eller graves ned, f.eks. under dørtærskelen, og når den rådner forsvinder også vorterne (25), men spirer den, er kuren forgæves (Bornholm; 26).

På Færøerne er kartofler blevet meget anvendt for gigt. Afkog eller saften af ituskårne kartofler drikkes, mange hævder, at det hjælper at gå med en kartoffel i lommen, ligge med den i hånden om natten, binde kartoffelstykker på gigtsmer-tende sted, ved knæhaserne eller - først overhældt med kogende vand - på gigt i hælene. Vorter gnides med kartoffel. For lungehindebetændelse skal man ligge med en rå kartoffel i hånden modsat smerterne eller kartoffelen lægges i sengen mellem underdynerne og tæt ved det syge sted. Stegt kartoffel og usaltet smør æltes sammen og lægges i pose på bylder og knælidelser, tynde kartoffelskiver, ituskårne kartofler og roden af *Rhodiola rosea* æltes i usaltet smør og bindes på brandsår; en halv rå kartoffel spist daglig er et råd mod skørbug (27).

Hyppeplov fra Bælum Vesterende, Bælum sogn.

Kartoffelopgravning. Maleri af H. O. Brasen, 1898.

Kogte og lunkne kartofler modvirker diarré hos høns (1793; 28).

LITTERATUR: (1) 278 12,1939,110; (2) 186 9; (3) 455 14/3 1951; (4) 107 1948; (5) 107 1945; (6) 760 256; (7) 996 14,1949,40; 634 12206 (Lemvigegnen o. 1870), 19701 (Himmerl.); 519 132; (8) 328f 1,216; 865 190; 107 1948; (9) 161 1906/23:2385; (10) 466 167; 488j 4,453; 228e 3,576; 996 14,1949,40; 161 3043 (1913); (11) 512 1900,571; (12) 634 13933; (13) 718 1837,159f; (14) 485 1816,52; 822 146; 449 1950, 27 (o.1890) og 1956,9; (15) 210 25/11 1953; (16) 161 1906/23:1153; 634 12680; (17) 328f 1,214; (18) 754e 54 (1860'erne); 519 132 (1930); 161 1906/23:1153; (19) 488o 178; 250b 58 (Horns h. o.1830); 107 1948; (19b) 161 1694; (20) 519 132; (21) 43 1,1780,208; 485 1816,55; 408 1854,70; 32 1856,36; 634 12951

(Rømø), 12248 (Skernegnen), 12306 (Mors o. 1900); 358b 230; 914 1,248 (Røsnæs); 865 197; 822 146; (22) 107 1948 (Femø); 161 771,1554,1723; 634 12680 (N Langel. o. 1900); (23) 885 2,1925-26,166; (24) 634 12680 (NLangel. o. 1900); (23) 885 2,1925-26,166; (24) 634 12130 (o. 1875); (25) 328f 2,195; 634 12130 (Dybbøl o. 1875); 280 20/11 1927; (26) 822 149; 449 1939,16; (27) 752 61,70f,88,91,96f,104,111,126; (28) 792 3,209.

ANDEN ANVENDELSE

Tørrede kartoffelblade er blevet meget anvendt som tobakserstatning, især under verdenskrigene (1), 1917 solgte en mand i Rostrup sogn Himmerland to vognladninger kartoffeltop til en tobaksfabrik (2). Bladene skulle først overhældes med pibesovs (SVJylland o. 1900; 3). »Når 10-

12 mand sad hver med sin store træpibe stoppet med en blanding af lidt tobak og mange kirsebærblade og kartoffeltop, var det ikke rart for ikke-rygere, de måtte søge ind i en anden stue eller holde pinen ud« (Himmerland; 4). Rå kartoffelskiver lagt i tobak holder den fugtig.

Kartoffelvand (udtræk af skrællede og revne kartofler) kan bruges til tøjvask (5) og især vask af silke, det giver glans og stivhed (6) og egner sig også til rengøring af malerier, paneler osv. (7). Let kogte kartofler gnides som sæbe på tøj (1855; 8). Der kan fremstilles potaske af brændt kartoffeltop (1822; 9).

Nogle bruger at lægge kogte og knuste kartofler om tappen i bryggekarret, så bliver øllet kraftigere (VJylland o. 1850; 10).

Bladenes saft farver uld og linned grønt (11). Kartoffelmos blandet med fedt eller tran og »isenfarve« (pulveriseret grafit) giver en vognsmørelse (o. 1700; 12).

Når lagner skal hejses op til beklædning af loen før fest, binder man et stykke snor om kartoffel midt i lagnet (Als; 13). – Udskårne, rå kartofler anvendes til »kartoffeltryk« på tørklæder etc. (14).

Under kartoffeloptagningen (s. 16f) og senere, f.eks. når ukrudt afbrændes, får børnene lov at stege kartofler i bålet; de er undertiden stjålet fra en anden mands mark. Vestjyske hyrdebørn bruger gerne kogedning som brændsel (15), sml. s. 17. Drengene ryger tørrede kartoffelblade som tobak.

Kartoffelskiver er ladningen i hyldebøssen (s. 177), i *potet-* eller *kartoffelbøssen* af en pennefjerspose (16). Kartofler eller bærrerne forsynet med indstukne pinde bliver til dukker og fantasi-dyr (17); på en julekalender – kartoffel med 24 indstukne tændstikker – fjernes hver dag en pind indtil juleaften (18). Drillelegen »at spise kold frokost«: kartoffel med indstukne synåle går fra hånd til hånd under bordpladen (19). *Kartoffelmøllen* er et legetøj af en kartoffel anbragt på enden af en pind, som foroven i en udhulet nød e.lign. danner trisse for sejl garn; når man skiftevis strammer og slækker snoren, snurren pinden rundt (SJylland; 16).

LITTERATUR: (1) 791 1,1789–90,37; 634 19133 (SVJyll. o. 1900), 16867 og 18874 (Hanherred, Sønderj. 1914–18) m.fl.; (2) 634 18754; (3) 634 13933; (4) 634 19188; (5) 576 4,1799,108–12; 514 1847,355 (kulørt tøj); (6) 653 2.1,1803,173f; (7) 880 1811,140; (8) 515 1855,193; (9) 7 15/10 1917; (10) 342 8,1914, 105; (11) 322 1811,60; 485 1816,25; (12) 951 1821,75; (13) 944b 149; (14) 624c 430; (15) 491 9f (Ribeegnen o. 1840); 228e 2,99,256; 328e 93,172; 806j 40 (o. 1870); 499b 63; 760 374; 725 8/9 1949; (16) 228e 2,99f,865; (17) 107 1951 (NJyll.); (18) 107 1960 (V Loll. o. 1910); 416 nr. 51,1964; (19) 4881 667.

EVENTYR, MOLBOHISTORIE, GÅDE

I eventyr betinger bjergmand (overnaturligt væsen) sig, at han får toppen af kartoflerne (1). En mand, som havde gravet i Bjerghøj, Funder sogn, fik sine kartofler drejet om, så knoldene

»En Cotillon«. Maleri af Edvard Lehmann, 1853.

vendte opad (2). – I molbohistorie kan man ikke få sine kartofler til at gro (3).

En mand fra Amerika, snavset og ussel så han ud, rå var hans opførsel, dog stræbte både fattige og rige at gøre ham opvartning, de var ved at æde ham op af lutter kærlighed (4).

LITTERATUR: (1) 488 4,280; 830 2,68; (2) 488i 1, 171; (3) 488h 28; (4) 830 9,1888,94f,222.

TALEMÅDER, SLANG

Syv kartofler er Lindved ret (landsbyen ved Horsens) – om den part, der tilkommer enhver (1). Kartoffelen er konge i landet som før silden (Vendsyssel; 2).

De dumme bønder får de bedste (eller største) kartofler. – Vi dypper kartoflerne i luften, så beholder de deres egen smag, sagde drengen i karhusene (Fyn; 3). Menneskene er ikke så gode, som de burde være, men det er kartoflerne heller ikke; eller: Vejret er godt nok, bare kartoflerne var noget bedre (Lolland; 4). Kartoffelen er en dejlig fisk, for den er der ingen ben i (5). Du har nok spist jordæbler, der sidder skind på din næse (6). Der gror nye pateter i dit hus – om den, der har huller på strømperne (Vendsyssel; 10).

Han (hun) er fra den yderste kartoffelrække = naiv og »bondsk«; »Kartoffelrækkerne« kaldes de små parallelle gader med forhaver mellem Sortedamssøen og Farimagsgade i København (7). En heldig kartoffel (8); hyppes sine egne kartofler = sørge kun for sig selv, om den egenyttige (9). En sær kartoffel – skældsord (10), den uanstændigt talende er en rå kartoffel.

Den, som piller næse, »graver kartofler op« (7);

»Kartoffelrækkerne« i København. (ES).

tale som med en kartoffel i munden; kartoffelsækken = scrotum, jf. hælde (eller slå) vandet fra kartoflerne = urinere, vist oprindeligt et jysk udtryk (11). Han er just ikke til at pille kartofler med; han er lykkelig som en rådden kartoffel; ja, han er ret oppe for en kartoffel – om barn i godt humør; nu er det kartoffelsæde – siges, når samtalen er gået i stå (sml. havre bd. 1) (5).

Tolderens grønne kasket med blød puld har folkeviddet kaldt »kartoffelhuen« (12). »Kartoffelskæppe« = vestjysk øgenavn til kvinders gammeldags store filthatte (10). Kartoffel er slang for hoved; den dumme eller forrykte har »pletter på kartoffelen«; øjenlægen er »kartoffelskrælleren« : han stikker »øjnene« ud (7).

LITTERATUR: (1) 488d 515; (2) 314 249; (3) 519 66; (4) 546 16,1928, 164; (5) 488d 152; (6) 488d 146; (7) 85 37,52,56,176; (8) 690 10,127; (9) 690 8,980; (10) 228e 2,99f,865; (11) 488i 6.1,170; 488d 152; 85 63; (12) 85 64; 65 19/9 1947.

PROSA OG POESI

Han faldt i forundring over, hvor smukt kartoffelageren i blomst egentlig så ud. Når han så hen over blomstertoppene, var hele ageren som det lifligste luftskær i lys-lilla farvetoner. . . Og dér stod de grønne, grenede stængler så stille og groede dag og nat – samlede jordens fedme og sødme til nye kartofler *Johan Skjoldborg*, *Nye Mænd* (1917). Skøn er den [blomsten], både af form og farve med sit milde, rene åsyn og sit blide skær af ametyst *Knud Poulsen* (1).

Kartoffelblomstens blide bloster slipper · sin duft mod skyen fra sin bakketind (a); en herlig frugt fra Fyens fede muld, kartofflen hedder den helt underfuld! · Kun få os skænker gaver, som kan gro; · en sådan gave er så god som to (b) *Jeppe Aakjær* (2). Velsignede frugt, · der fra karrigste jord · sig svinger mod sky, · selv til kongernes bord *Steffen Steffensen* (3). Og der skal være kartofler til, · runde og glade, hvide og faste · lysende i et festligt fad, · tænderfristende knolde *Vilhelm Grønbech* (4). Silkestrømperne var tynde · som skræl på nye kartofler *Sophus Michaëlis* (5).

Tiåret 1911–20 blev kartoffel nævnt 26 gange i 185 danske digteres poesi (6). – Anonym, Kartofflens vise (7); Mads Ledet, Kartoffeloptagning (8).

LITTERATUR: (1) 730c 73; (2) a 1002c 141; b 1002h 98; (3) 938 5/9 1952; (4) 313 21; (5) 600b 152; (6) 665k XII.2; (7) 151 6,1933,785f; (8) 534 28–30.